

CADERNOS RAMÓN PIÑEIRO
(XLV)

Estudos arredor de
Florencio Delgado Gurriarán

Coordinadores

Luís Alonso Girgado

Luís Cochón

Armando Requeixo

XUNTA
DE GALICIA

XUNTA DE GALICIA

CADERNOS RAMÓN PIÑEIRO
(Cadernos galegos de pensamento e cultura)

Director:
Armando Requeixo

Consello asesor:
Luís Alonso Girgado
Xosé Luís Cochón Touriño
Xesús Ferro Ruibal
Anxo González Fernández
Ramón López Vázquez
Segundo Pérez López
Manuel Quintáns Suárez †
Anxo Tarrío Varela
Andrés Torres Queiruga

Edita:
Xunta de Galicia
Consellería de Cultura, Educación e Universidade
Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades

Secretario Xeral de Política Lingüística:
Valentín García Gómez

Coordinador científico:
Manuel González González

Directora Técnica de Literatura:
Pilar Lorenzo Gradín

© Dos textos: As autoras e os autores
© Da cuberta: Xurxo Alonso
© Da corrección editorial e revisión lingüística: Laura Caamaño Pérez
e Manuel Naveira Fuentes

Santiago de Compostela, 2022

Maquetación e impresión:
Grafisant, S.L.

ISBN: 978-84-453-5413-1

Depósito legal: C 631-2022

Índice

LIMIAI	7
Florencio Delgado Gurriarán (1903-1987): Homenaxe e memoria	9
ARTIGOS	11
ANA ACUÑA TRABAZO: O sentido do abraio en Florencio Delgado Gurriarán. Unha lectura ecocrítica.....	13
PATRICIA ARIAS CHACHERO: Florencio Delgado Gurriarán e Ramón Otero Pedrayo. Un epistolario (1930-1975)	29
XOSÉ MANUEL DASILVA: O quefacer tradutor de Florencio Delgado Gurriarán	41
UXÍO-BREOGÁN DIÉGUEZ CEQUIEL: O exilio galeguista en México e a presenza de Florencio Delgado Gurriarán	57
ANTÓN DOBAO: Florencio Delgado Gurriarán e Córghomo	75
XOÁN CARLOS DOMÍNGUEZ ALBERTE: Lírica amatoria en Delgado Gurriarán	87
XOSÉ ESTÉVEZ: Florencio Delgado Gurriarán e o Galeuzca de 1944 en México	95
NOELIA ESTÉVEZ RIONEGRO: O motivo de Valdeorras na poesía de Florencio Delgado Gurriarán	121
VÍCTOR FERNÁNDEZ FREIXANES: Delgado Gurriarán na Academia	135
CAMILO FERNÁNDEZ VALDEHORRAS: A <i>Bebedeira</i> imaxinista e outras excelencias de FDG pro-canon das Letras galegas	141
XOSÉ GONZÁLEZ MARTÍNEZ: Florencio Delgado Gurriarán e a etiquetaxe en galego	163
BIEITO IGLESIAS: Viño e maracas	167
EMILIO XOSÉ ÍNSUA: Ecos de Cabanillas na lira de Florencio Delgado Gurriarán	171
MARÍA XESÚS LAMA: O corpo e a terra ás dúas beiras do océano. Delgado Gurriarán na infinda primavera	189

XURXO MARTÍNEZ GONZÁLEZ: Asociacionismo galego no exilio mexicano. Luís Soto e Florencio Delgado Gurriarán	199
XOSÉ L. PASTORIZA ROZAS: Salvar o peello e gañar a vida no exilio. Florencio Delgado Gurriarán, Ramiro Isla Couto e as redes de axuda a refuxiados republicanos en Francia en 1939	213
XULIO PRADA RODRÍGUEZ: O Partido Galeguista en Valdeorras: as coordenadas da represión e o exilio	233
CLAUDIO RODRÍGUEZ FER E ADINA IOANA VLADU: Florencio Delgado Gurriarán, tradutor ao galego da poeta romanesa Elena Văcărescu	247
SÉCHU SENDE: A Foliada de Florencio, o poeta que baila	255
JOSÉ MANUEL VÉLEZ LATORRE: Intertextualidade, xogo retórico e tradición clásica na poesía política de <i>O soño do guieiro</i> : fábula, sátira e autopoética.....	269
MALORES VILLANUEVA GESTEIRA: Florencio Delgado Gurriarán a través da correspondencia co grupo Galaxia.....	279
MIRO VILLAR: As (auto)poéticas de Florencio Delgado Gurriarán	289

Salvar o peello e gañar a vida no exilio.
Florencio Delgado Gurriarán, Ramiro Isla Couto e as redes
de axuda a refuxiados republicanos en Francia en 1939

XOSÉ L. PASTORIZA ROZAS
(USC)

O 9 de febreiro de 1939 as tropas franquistas tomaban o control dos pasos fronteirizos con Francia desde Puigcerdá a Portbou pechando a fronteira e cortando as vías de escape da poboación civil e dos restos do derrotado Exército Popular republicano en Cataluña. A ofensiva militar iniciada o 23 de decembro de 1938 acadara en menos de dous meses controlar toda Cataluña provocando a fuxida cara a Francia de Manuel Azaña, presidente da República, o goberno presidido por Juan Negrín, as diminuídas Cortes e as autoridades e funcionarios republicanos. De toda a masa humana atemorizada, esfameada, arrefriada e derreada que ateigou a fronteira con Francia nas angustiosas tres semanas da denominada “Retirada”, o colectivo galego representaba unha cativa parte do case medio millón de persoas que buscaron acorro e protección alén dos Pireneos¹. O Goberno francés, incapaz de facer fronte a aquel caótico, suplicante, inesperado e masivo éxodo, decidiu o internamento en improvisados e miserables campos de concentración nas praias do sueste do país dos militares republicanos, previamente desarmados, e dos homes adultos e mozos en idade militar, dispersando o resto da poboación civil².

Mentres aquela enxurrada humana –entre a que se encontraba máis dun milleiro de civís e militares republicanos galegos– trataba de atravesar

¹ Segundo Núñez Seixas, arredor de 1.320 galegos pasaron polos campos de concentración en Francia, dos cales case 400 saíron cara ao exilio en México, Santo Domingo, Chile ou Arxentina (2016: 90-95). Vid., *Repertorio biobibliográfico do exilio galego* (Consello da Cultura Galega, 2001).

² Durante a Guerra Civil aconteceron un total de catro éxodos cara a Francia tras da toma de Euskadi (agosto de 1936), o final da campaña do Norte (outubro de 1937), a ocupación do Alto Aragón (marzo-abril de 1938) e a conquista de Cataluña (xaneiro-febreiro de 1939 (Dreyfus-Armand, 2000). En total, preto de 700.000 españois atravesaron a fronteira con Francia durante a Guerra Civil dos cales uns 30.000 saíron cara ao exilio en América, maioritariamente a México (20.000 persoas) e 100.000 solicitaron o estatuto de refuxiado en Francia ao remate da II Guerra Mundial (Soldevilla Oria, 2001).

desesperadamente a fronteira con Francia baixo o acoso e os ataques indiscriminados da aviación franquista, o xornalista coruñés Cipriano Torre Enciso e o irmán marista natural de Ribadavia, Manuel Rodríguez Rodríguez –agochado baixo o pseudónimo de D. Muro Zegri–, tomaban notas para o seu libro *La marcha sobre Barcelona*³. Responsables da creación de Radio Nacional de España en Burgos, escribiron unha crónica panexírica da “guerra de liberación”, da “velocidad alucinante” e da “marcha triunfal” dos exércitos sublevados. Despois de trinta e catro días de campaña tomárase sen resistencia Barcelona e en corenta e nove vencérase a resistencia do exército leal en Cataluña provocando a maior vaga forzosa de persoas na historia contemporánea de España⁴. Indiferentes ante o sufrimento dos desprazados e refuxiados, reloucaban: “contra nuestras fuerzas victoriosas, animadas de una moral insuperable, provistas de un formidable armamento, guiadas por generales expertísimos y poseídas de un ideal grandioso, no hay obstáculos que puedan oponerse”⁵. A Guerra Civil achegábase á súa fin e iniciábase a experiencia do exilio.

A apresurada retirada desde Cataluña entre xaneiro e febreiro de 1939 provocou a necesidade de abordar desde Francia, en conexión e contacto coas redes de alén mar –fundamentalmente en Estados Unidos, Arxentina e Uruguai– a xestión urxente da atención á emerxencia humanitaria dos galegos civís e militares refuxiados en Francia⁶. Tras a fin da Guerra Civil o 1 de abril, moitas das iniciativas e institucións galegas no exterior de apoio á España republicana mudaron en comités de axuda ás persoas refuxiadas iniciándose unha carreira contra reloxo para lograr sacar de Francia o maior número posible de galegos ante a ameaza das

³ A identidade real de D. Muro Zegri permanecía agochada. Mais existen probas sólidas descubertas recentemente polo autor deste texto de que este pseudónimo se corresponde co irmán Marista Manuel Rodríguez Rodríguez (Ribadavia, 1898-Santiago de Compostela, 1975). Para a súa biografía, vid. (Díez y Díez, 2000).

⁴ Soldevilla Oria, 2001.

⁵ Torre Enciso e Muro Zegri, 1939: 127.

⁶ Como exemplo do drama vivido durante a fuxida e o refuxio en Francia contamos, entre outros, cos testemuños de Ramón de Valenzuela (1997), Carmen Muñoz Manzano (2005), muller de Rafael Dieste, Elixio Rodríguez (2008), Manuel García Gerpe (2020) e Santiago Rodríguez Salinas (2021).

repatriacións e das deportacións forzosas a España e dunha guerra mundial que se albiscaba no horizonte⁷.

Neste proceso de xestión da saída cara ao exilio dos refuxiados galegos mobilizáronse as redes existentes e puxéronse ao servizo dun novo labor patriótico, republicano e humanitario. En Bos Aires, Rodolfo Prada asumiu o labor de enlace cos galeguistas que gozaban de liberdade de movementos en Francia e residían en París: o seu vello amigo Ramiro Isla Couto (RIC) e Florencio Delgado Gurriarán (FDG), secretario de propaganda do Partido Galeguista (PG)⁸. En marzo de 1939, RIC e FDG recibiron a encomenda desde Bos Aires de constituír unha comisión en París canda a Germán Vidal, ex-alcalde de Noia, militante de Izquierda Republicana (IR) e vicesecretario de Solidariedade Galega Antifascista (SGA). Daquela, RIC e FDG xa tiñan experiencia na xestión de redes de fuxida desde Porto, desde a fronteira francesa e desde a retagarda das liñas inimigas. De feito, malia a inferioridade numérica en militantes e a debilidade política e institucional do PG na España leal, os galeguistas amosaron eficacia na xestión das súas redes de prestixio e influencia mobilizando o apoio das redes de axuda, as capacidades e experiencia adquiridas durante a guerra e os tecidos de relacións persoais e políticas con galegos con cargos de responsabilidade na administración republicana pola súa común orixe galega ou pertenza á SGA. Ao tempo, nos primeiros meses do refuxio en Francia aproveitaron a liberdade de movementos de RIC e FDG que contaban cun permiso legal de residencia (*récépissé*) que lles permitiu residir en París, zona de acceso prohibido para os refuxiados e sede das organizacións republicanas e internacionais de axuda aos refuxiados e das embaixadas e consulados dos países favorables á acollida.

En primeiro lugar, lograron establecer contacto e canalizar as axudas das redes de apoio alén mar, con protagonismo significativo das norteamericanas como o Frente Popular Antifascista Gallego (FPAG), sección das Sociedades Hispanas Confederadas (SHC); arxentinas como a Central

⁷ Como exemplo, a Central Gallega de Ayuda al Pueblo Español, sección da Federación de Sociedades Gallegas (FSG), mudou a súa denominación para Central Gallega de Ayuda a los Refugiados. *Galicia*, n. 628, 24-VI-1939, p. 6.

⁸ Para unha biografía aínda incompleta de Ramiro Isla, vid. Pastoriza Rozas, 2017. Para unha biografía polo miúdo de Florencio Delgado Gurriarán, vid. Gurriarán, 1999.

Gallega de Ayuda al Pueblo Español, sección da Federación de Sociedades Gallegas (FSG), o Comité Orensano Leal ou o Grupo Galeguista de Bos Aires; e uruguaiais como a Organización Republicana Gallega de Ayuda al Pueblo Español⁹. En segundo lugar, aproveitaron as súas conexións e experiencia de traballo como militares de intelixencia no Servicio de Información Especial Periférico (SIEP) onde, baixo as ordes do coronel Manuel Estrada Manchón, tiveron destino o capitán Ramón de Valenzuela, secretario de organización do PG, o tenente FDG, secretario de propaganda do PG, e Andrés Valín, secretario administrativo do PG¹⁰. En terceiro lugar, mobilizaron as boas relacións previas cos integrantes da SGA que tiveron cargos de responsabilidade no Servicio Español de Evacuación de Refugiados Españoles (SERE) –creado o 1 de abril de 1939 por Juan Negrín–, como o seu director Bibiano Fernández Osorio-Tafall, ex-comisario xeral do Exército republicano, e Alejandro Viana Esperón, deputado por Izquierda Republicana e secretario de emigración do SERE¹¹.

A peripecia longa da fuxida: Ramiro Isla Couto e Florencio Delgado Gurriarán

O mes de xullo de 1936 abriuse coa alborada da confirmación oficial da aprobación en referendo do Estatuto de Autonomía¹². Mais o golpe de Estado do 18 de xullo e a posterior Guerra Civil representaron unha peripecia longa para os galeguistas RIC e FDG. Ambos os dous representan dous itinerarios prototípicos do exilio da militancia galeguista sobrevivente da persecución e da represión tras o triunfo da sublevación militar en Galicia¹³. As súas experiencias políticas, militares, profesionais e as súas traxectorias vitais durante a Guerra Civil exemplifican os riscos e penurias afrontados para “salvar o peello”, colaborar no frustrado triunfo militar da República, gañar a vida tras a derrota republicana en Cataluña e xestionar o forzado refuxio en Francia previo ao común exilio en México.

⁹ Núñez Seixas, 2006, Gómez Rey, 2006, Pérez Rey, 2006)

¹⁰ Dato confirmado por Ramón Esturao en entrevista con Ricardo Gurriarán (Gurriarán, 2001: 133).

¹¹ Mera Covas, 2021.

¹² Beramendi, 2007: 1071.

¹³ Núñez Seixas, 2006.

En síntese de vidas paralelas, Ramiro Isla Couto (Arnois, A Estrada, 1898-Vigo, 1987) foi un emigrante económico en Arxentina en dúas etapas (1911-1917 e 1922-1931) cun relevante protagonismo na articulación política e societaria do nacionalismo galego alén mar na década dos anos 20, emigrante retornado na II República e militante e conselleiro do PG (1931-1936), detido e encarcerado en Verín (decembro 1936-marzo 1937), liberado e expatriado en Porto (maio 1937-setembro 1938), traballador para a República na cidade fronteiriza francesa de Tarbes (1938), refuxiado en Francia e exiliado en México (1939), Colombia (1944) e Venezuela (1954) e retornado (1957) que morreu na Terra (1987). Florencio Delgado Gurriarán (Córgomo, Vilamartín de Valdeorras 1903-Fair Oaks, California 1987) militou no PG en Córigo, fuxiu a Portugal (outubro 1936-1937) e Francia (1937), e pasou á España republicana desde Francia (xaneiro 1938), combateu no exército republicano, pasou legalmente a Francia en xaneiro de 1939 e exiliouse en México en xullo do mesmo ano e finou accidentalmente en Estados Unidos (1987), sendo enterrado en Galicia. A ambos os dous a Guerra Civil e a derrota republicana obrigáronos a refacer os seus destinos e proxectos vitais sen renunciaren ao compromiso e militancia galeguista.

Salvar o pelello: golpe de estado, fuxida de Galicia e refuxio en Portugal e Francia

Tras o golpe de Estado do 18 de xullo, FDG e RIC tomaron a decisión de agochárense. FDG no monte, en casa de familiares no Barco de Valdeorras, en Zamora e Valladolid até conseguir fuxir a Portugal pola “raia seca” en Tourém coa complicidade dun parente e dun sarxento dos gardas de fronteiras portuguesas. RIC mudando de casa na que durmir en Vigo por seguridade, sendo testemuño do terror do acontecido en Vigo e seguindo co seu traballo de viaxante de comercio¹⁴. A finais de decembro de 1936 tentou fuxir frustradamente a Portugal canda ao seu irmán Xaime Isla, sendo detido e encarcerado en Verín onde procuraran

¹⁴ Existen indicios de que RIC foi un dos informantes e unha das voces anónimas que se integraron no relato coral pseudo-autobiográfico publicado en castelán e francés desde 1938 con varios títulos (*Galicia bajo la bota de Franco*, *Lo que han hecho en Galicia*, *Galicia mártir*, *La Galicia sous la botte de Franco*) en París, Bos Aires e A Habana (Anónimo, 1998).

a axuda para cruzar a fronteira de Valentín Paz Andrade, desterrado nesta vila desde setembro¹⁵.

Tanto FDG como RIC contaron con diferentes protectores que impediron que as súas vidas corresen perigo. No caso de FDG os seus irmáns e amizades familiares, un sarxento portugués da Garda de Fronteiras, unha célula galeguista en Porto e os mariñeiros portugueses do *Douro*, buque de bandeira norueguesa que o trasladou a Francia. RIC evitou a morte e ser paseado en Verín pola protección dun comandante militar destinado en Ourense que seica lle debía un favor esquecido ao seu pai, o ex-garda civil Fidel Isla. RIC estivo na cadea en Verín do 29 de decembro ao 27 de marzo de 1937, cando foi trasladado a Vigo e posto en liberdade sen cargos o 2 de abril¹⁶. A principios de maio instalouse en Porto para traballar na oficina comercial do Instituto Bioquímico Miguel Servet canda ao médico e empresario galeguista Ramón Obella e baixo a protección do significado “nacionalista” franquista Manuel Emilio Martínez Baladrón y García, socio capitalista da empresa¹⁷. A oficina situábase no mesmo local que o Comité Nacionalista da Habana dirixido por Martínez-Baladrón desde onde se canalizaban doazóns monetarias e de tabaco para o Cuartel Xeral do exército sublevado en Salamanca, ofrecendo unha cobertura eficaz ás actividades

¹⁵ Esta información está baseada no testemuño de RIC recollido na gravación da súa entrevista con Xan Carballa do ano 1986 e publicado parcialmente en *A Nosa Terra*, 296, 3-VII-1986, pp. 12-13, e tamén nas memorias de Xaime Isla Couto sobre o seu irmán (Isla Couto, 2015).

¹⁶ Expediente de detención de Ramiro Isla Couto. Fondo Ramiro Isla Couto-Arquivo da Fundación Isla Couto (FRIC-AFIC).

¹⁷ A finais de abril, RIC conseguiu un pasaporte válido para Arxentina e Portugal. A súa intención era partir para Bos Aires para se reunir coa súa esposa Chita Lamas, que marchara antes do golpe de Estado a pasar o verán coa familia. En troques, pasou legalmente o 8 de maio a Porto. O Miguel Servet, constituído en abril de 1936, tiña como socios fundadores aos dirixentes galeguistas Ramón Obella e Alexandre Bóveda e aos socios capitalistas Francisco Rubira e Emilio Martínez-Baladrón. Ademais, Fidel Isla, irmán de RIC, comezara a traballar de xefe comercial do Miguel Servet. (Vid. Gurriarán, 2009). Durante a súa estadía en Porto, Ramiro e Obella rexistraron en agosto de 1937 a marca comercial Zeltia e entre xullo e agosto de 1938 RIC e a súa esposa Chita –retornada desde Arxentina en xaneiro de 1938– viaxaron a Francia, Italia e Suíza a través de Lisboa, Marsella, Venecia, Zurich, Basilea, Zoffingen para a compra de maquinaria industrial para o Instituto. Regresaron a Porto desde Francia vía Southampton con destino a Lisboa. Pasaporte de Ramiro Isla Couto. Abril 1937. FRIC-AFIC.

clandestinas de RIC e Obella¹⁸. Desde a súa oficina axudaban aos fuxidos desde Galicia, como Antón Alonso Ríos, e introducían documentación e material de propaganda en contacto, a través de Rodolfo Prada, co Grupo Galeguista de Bos Aires¹⁹. A probable coincidencia temporal de FDG e Ramón Obella en Porto en 1937 permite pensar en posibles encontros persoais e no feito de que puidese ser Obella, coa colaboración económica dos galeguistas de Bos Aires, o que axudou a FDG no seu embarque e fuxida cara a Francia nos primeiros meses de 1937²⁰. FDG residiu en Bordeos até que se desprazou a París, con probabilidade no mes de marzo.

En Porto as actividades clandestinas de RIC e da célula galeguista non pasaron desapercibidas e comezou a ser obxecto de vixilancia motivando a decisión de abandonar Portugal²¹. O 18 de setembro de 1938, RIC e súa muller Chita Lamas partiron de Porto con destino ao porto francés de Le Havre. Por recomendación do galeguista Ramón Martínez López, ex-agregado cultural da Embaixada da España republicana en París, visitou ao embaixador e, debido á súa experiencia como viaxante de comercio, foi destinado á cidade de Tarbes na fronteira pirenaica con Aragón onde prestou servizos comerciais no consulado

¹⁸ Nas súas cartas RIC solicitaba a Prada o envío de determinados quilos de carqueixa como chave para o envío de documentación e fondos para o pagamento de pasaxes de fuxidos. Os quilos de carqueixa demandados correspondíanse co número de fuxidos que precisaban axuda. Carta de Ramiro Isla Couto a Rodolfo Prada. Porto, 25-X-1937 e 30-XII-1937. FP-FXC. Martínez-Baladrón significárase como “patriota” e foi nomeado fillo predilecto de Compostela, xa que doara 30.000 libras esterlinas ao chamado Movemento. Ferido na fronte de batalla en Madrid foi trasladado por vía aérea a Alemaña para ser operado, sendo acompañado polo cirurxián compostelán Ramón Baltar. Por esta circunstancia, Ramón Obella tivo que desprazarse en dúas ocasións ao Cuartel Xeral de Franco en Salamanca para facer entrega en persoa das doazóns (*El Eco de Santiago*, 5-II-1937; *El Pueblo Gallego*, 25-XII-1937).

¹⁹ Alonso Ríos, 1996: 249. Vid. Correspondencia de RIC e Rodolfo Prada dos anos 1937-1938. Fundación Penzol-Fondo Xavier Castro (FP-FXC). Nesta correspondencia, os fuxidos agochados reciben por parte de RIC a denominación de “sumerxidos”. Carta de Ramiro Isla Couto a Rodolfo Prada. Porto, 20-XII-1937. FP-FXC.

²⁰ FDG falaba de “amigos que lo ayudaron durante su estancia en Portugal” (Gurriarán, 1999: 130). A vía de saída dos fuxidos era por barco desde Porto con destino a Francia. En decembro de 1937, RIC comunicou a Rodolfo Prada a saída cara a Francia de 20 persoas por este medio. FDG. Carta de Ramiro Isla Couto a Rodolfo Prada. Porto, 20-XII-1937. FP-FXC.

²¹ Carta de Ramiro Isla Couto a Rodolfo Prada. París, s.d. (ca. maio de 1939). FP-FXC.

da República²². RIC agardou en Tarbes a ser mobilizado militarmente pola República. Contra finais de 1938 trasladouse a Barcelona onde se debeu atopar coa Xunta Executiva Xeral do PG e con FDG²³. Por outra banda, o galego Ramón Mosteiro, secretario xeral da FPAG, atopábase de viaxe en Cataluña en decembro de 1938, establecendo contacto cos galeguistas e cos comunistas galegos como Santiago Álvarez²⁴.

De Barcelona a París: a comisión galega de axuda aos refuxiados

FDG residiu como refuxiado en París até xaneiro de 1938 en que se desprazou a Barcelona canda a un dos irmáns Caridad Mateo²⁵. Mobilizado como oficial do Exército republicano, tivo como destino a galeguizada Subsecretaría de Armamento²⁶, formando parte posteriormente da intelixencia militar republicana no SIEP ás ordes do coronel Manuel

²² Entrevista de Ramiro Isla con Xan Carballa. 1986. No outono de 1938 o embaixador republicano en París era Marcelino Pascua, socialista e ex-embaixador na URSS. Neste consulado producíranse as habituais malversacións dos fondos destinados ás compras para a zona republicana (Barruso Bares, 2001).

²³ Este itinerario confirma o testemuño de Manuel Meilán, que localiza a RIC en Barcelona e despois en París. Grazas a RIC, Meilán puido recuperar á sobriña e á cuñada (Samuelle, 1993: 73). RIC e FDG deberon coñecerse durante a II República en Ourense xa que RIC adoitaba achegarse pola sede do PG en Ourense. Tamén se puideron coñecer nas Asembleas do PG, como a celebrada en Ourense en xaneiro de 1934 (*A Nosa Terra*, 3-II-1934) á que asiste FDG en representación do grupo galeguista de Córcomo de Vilamartín de Valdeorras.

²⁴ O FPAG constituíuse o 4 de decembro de 1937 integrándose nas SHC, creadas na primavera de 1937 en apoio da República e como federación integradora de máis de cen entidades e iniciativas pro-republicanas e antifascistas (Rey García, 1997; Pérez Rey, 2006). En Cataluña, Ramón Mosteiro tivo unha xuntanza con FDG e Ramón de Valenzuela na sede da Xunta Executiva Xeral do PG. Carta de Florencio Delgado Gurriarán a Castelao, Barcelona, 24-XII-1938. FP-FXC. Tamén visitou na fronte ao Vº Corpo do Exército onde se atopou con Santiago Álvarez (Álvarez, 1988: 23) e comezou a elaboración dunha lista de galegos na fronte do Ebro en previsión dunha posible evacuación. Carta de Florencio Delgado Gurriarán a Ramón Mosteiro. París, 18-II-1939 (Reproducida en Gurriarán, 1999: 410-412).

²⁵ Fillos do asasinado xeneral Rogelio Caridad Pita, gobernador militar da Coruña durante o golpe de Estado.

²⁶ Dependente do Ministerio da Guerra, o nomeamento de Bibiano Fernández Osorio-Tafall como comisario xeral do Exército Popular por parte de Juan Negrín facilitou a integración de numerosos galegos na estrutura administrativa e militar desta subsecretaría dirixida polo redondelán Alejandro Otero Fernández (Mera Covas, 2021: 28).

Estrada e canda a Ramón de Valenzuela e Andrés Valín²⁷. En setembro de 1938 integrouse na executiva do PG como secretario de propaganda²⁸. Mais a comezos de 1939, FDG pasou a Francia legalmente en misión oficial²⁹. Cando aínda se atopaba en Toulouse de camiño a París, coñeceu a nova da conquista de Tarragona o 14 de xaneiro. A caída de Cataluña obrigou a un cambio de plans. No medio do caos da “Retirada” e a reacción controladora, internadora e represiva das autoridades francesas, FDG contou coa vantaxe do permiso legal de residencia (*récépissé*) que lle permitiu vivir con tranquilidade sen medo ás redadas da xendarmería e sen risco de ser internado nun dos miserables campos de concentración³⁰.

O 9 de febreiro, RIC estaba tamén instalado en París aproveitando que se atopaba documentado como refuxiado polas autoridades francesas previamente á “Retirada”³¹, compartindo oficina e domicilio con FDG³².

²⁷ O SIEP estaba integrado nos servizos de información do Estado Maior do Exército Popular baixo o mando do coronel Manuel Estrada Manchón, fillo dun militar ferrolán. Este servizo dedicábase á espionaxe na retagarda inimiga e á infiltración de axentes ben polo mar, ben a través da liña de fronte (Rodríguez Velasco, 2012).

²⁸ Nesta reorganización do PG producíronse os seguintes nomeamentos. Ramón Suárez Picallo, secretario xeral; Ramón de Valenzuela, secretario de organización; Andrés Valín, secretario administrativo; Xohán López Durá, secretario político, e como vogais Amparo López Jean, Rodríguez Casas e Elixio Rodríguez.

²⁹ O obxectivo da súa misión era establecer unha ruta segura para a fuxida desde Galicia dos fuxidos e guerrilleiros a través de Portugal coa colaboración cos mariñeiros portugueses que sacaran a FDG desde Porto. En primeiro lugar pararía en París, logo en Bordeos e mesmo tiña o plan de instalarse en Portugal. Este proxecto contaría co financiamento das SHC (Gurriarán, 2001: 132 e ss.).

³⁰ Delgado Gurriarán, 2003: 64-65.

³¹ O carné de refuxiado español en Francia de RIC foi outorgado en París o 9 de febreiro de 1939, sendo autorizado a residir tras sucesivas renovacións até o 28 de setembro de 1939 no XVIIeme distrito de París, no 153 da Rue Legendre, preto dos consulados xerais de España e Portugal. Carné de refuxiado de Ramiro. FRIC-AFIC.

³² O vinte de xaneiro de 1939, Florencio estaba instalado en París no Hotel de l'Independence (18, Rue des Dames, XVIIeme) desde onde lle escribiu a Ramón de Valenzuela pedíndolle o enderezo de RIC en París. Carta de Florencio Delgado Gurriarán a Ramón de Valenzuela. París, 20-I-1939 (reproducida en Gurriarán, 1999: 409). Para poderen subsistir, FDG e RIC recibiron cantidades desde Arxentina e EE.UU. RIC traballou de caixeiro na Cámara de Comercio da República española en París pero, ao cesar a súa actividade, viviu dos cartos enviados desde Arxentina pola familia de Chita e dun cativo préstamo de Ramón Obella. Carta de Ramiro Isla Couto a Rodolfo Prada. París, 25-V-1939. FP-FXC. Por

Castelao, de viaxe de propaganda republicana en EE.UU convidado polo FPAG recomendou a RIC como delegado en París da FPAG e das SHC³³. Desde o primeiro momento, FDG e RIC asumiron a responsabilidade de localizar os espallados galeguistas e galegos que se refuxiaron en Francia³⁴, e de establecer contacto e comunicación con Rodolfo Prada en Bos Aires³⁵, con Ramón Mosteiro e Ernesto Pérez Guerra da Cal en Estados Unidos, e con Castelao, que daquela se atopaba en Cuba³⁶. O seu obxectivo era mobilizar a axuda das entidades de apoio á España republicana para facer fronte á crise humanitaria que estaban a vivir as persoas refuxiadas³⁷. No caso galego, contaron cun protagonismo singular a Central Gallega de Ayuda

mor deste emprego, RIC foi nomeado oficial do Exército republicano e estivo brevemente baixo as ordes de Marcial Fernández, socialista coruñés e Director Xeral de Carabineiros, ao militarizarse a Cámara de Comercio a causa dos desvíos e subtraccións dos fondos e das doazóns.

³³ “Conste que en Nova York traballei moito pol-a nosa xente. E contra vento e marea. Impuxen o teu nome para axente da F.P.A.G. e dexei moito alí feito que ao mellor xa se desfixo”. Carta de Castelao a Ramiro Illa Couto. Bos Aires, 26-VI-1941. Castelao e Luís Soto partiron en xullo de 1938 cara aos Estados Unidos convidados polo FPAG. Entre novembro de 1938 e febreiro de 1939 a xeira desenvolveuse en Cuba. Sobre o periplo mitineiro de Castelao e Luís Soto polos EEUU e Cuba para recadar fondos e apoios vid. Soto, 1983.

³⁴ Con este fin, por exemplo, FDG inseriu un anuncio no xornal *La Dépeche* de Toulouse dando o seu enderezo e contacto (Delgado Gurriarán, 2003: 65). O seu domicilio no Hotel de l’Independence converteuse nunha referencia para os refuxiados que conseguían saír ou fuxir dos campos como Elixio Rodríguez: “Cumprín ao pé da letra as súas instrucións. E aos poucos minutos xa me atopaba nun taxi ao que indiquei o enderezo de Ramiro Illa Couto. Este non se atopaba na casa, daquela. No seu lugar tiveron a sorte de atopar a Florencio Delgado Gurriarán, tamén entrañable amigo e correlixionario, que me recibiu como un irmán e ofreceume un recanto do seu modesto cuarto para pasar a noite” (Rodríguez, 2008: 291).

³⁵ O Fondo Xavier Castro da Fundación Penzol conserva parte da correspondencia de RIC, FDG e Xohán Xosé Plá con Rodolfo Prada e outras correspondencias enviadas por refuxiados a Arxentina a partir da que se pode reconstruír o período entre febreiro e setembro de 1939. Miguel Anxo Seixas Seoane (2020) ten integrado esta documentación no segundo volume da súa monumental biografía de Castelao permitindo reconstruír polo miúdo este proceso que sintetizamos nesta achega.

³⁶ Carta de Castelao a Florencio Delgado Gurriarán. A Habana, 19-II-1939 (Castelao, 2000: 286-291).

³⁷ A situación nos campos de concentración foi dramática e cunha alta mortalidade: frío, fame, sede, miseria, falta de hixiene, enfermidades físicas e mentais, suicidios, violencia,

a los Refugiados desde Bos Aires e o FPGA desde Nova York³⁸. O 22 de marzo, Rodolfo Prada comunicou o nomeamento dunha comisión integrada por FDG, RIC e Germán Vidal para actuar de representantes da axuda arxentina da Central Gallega, Comité Orensano Leal e Grupo Galeguista de Bos Aires³⁹.

En colaboración co SERE, constituído por Juan Negrín o 1 de abril de 1939⁴⁰, o traballo de FDG e RIC consistiu en localizaren os refuxiados galegos nos campos de concentración e actuaren de enlace e representantes do FPAG, SHC e dos grupos de axuda na Arxentina. O proceso para a xestión da saída cara ao exilio resultaba complexo: localizar o paradiro dos refuxiados galegos nos campos de concentración ou centros de acollida; actuar autonomamente por mor das dificultades de comunicación directa cos líderes galeguistas no estranxeiro como Castelao e Suárez Picallo, ambos os dous en Estados Unidos; nomear enlaces nos campos de concentración; elaborar listas de refuxiados; reunificar as familias separadas; recibir de vez as listas e cartas de súplica que

humillacións e represión por parte dos gardas, mortes por inanición, frío e doenzas como os andazos de disentería etc. (Mirón González, 2019).

- ³⁸ Antes de Castelao e Luís Soto, visitara os EE.UU en xeira propagandística Bibiano F. Osorio-Tafall. As SHC axiña ofreceron a Bibiano F. Osorio-Tafall, Ramón Suárez Picallo, Marcial Fernández, Enrique Líster e Santiago Álvarez a posibilidade de viaxar a Nova York. Segundo Santiago Álvarez, ao chegar o 12 de febreiro a Perpiñán –punto de concentración dos galegos con cargos militares e políticos e con pasaportes en regra– recibiu notificación desta oferta que foi aceptada por Suárez Picallo e Marcial Fernández, que partiron a EE.UU unha semana máis tarde (Álvarez, 1988: 24).
- ³⁹ Carta de Rodolfo Prada a Florencio Delgado Gurriarán. Bos Aires, 22-III-1939. FP-FXC. O 11 de abril, RIC e FDG comunicaban o envío de dúas listas de refuxiados e que xa estableceran contacto con Germán Vidal, “antigo amigo noso” (na SGA). Nesta altura xa lograran localizar a todos os galeguistas Carta de Florencio Delgado Gurriarán e Ramiro Isla Couto a Rodolfo Prada. París, 11-IV-1939. FP-FXC. O comité estivo operativo unicamente con RIC e FDG. Germán Vidal residiu fóra de París e os traballos administrativos recaeron fundamentalmente sobre RIC, coa axuda do galeguista Carlos Tomé até a súa detención e internamento nun campo de concentración. Carta de Ramiro Isla a Rodolfo Prada. París, 22-V-1939. FP-FXC.
- ⁴⁰ O SERE tivo como director a Bibiano Fernández Osorio-Tafall, comisario xeral do Exército e membro de SGA. Ademais fora alcalde de Pontevedra director da Residencia de Estudantes en Pontevedra, na que Xaime Isla Couto ocupou a xefatura de estudos. En representación do SERE creouse en México o Comité Técnico de Ayuda a los Refugiados Españoles (CTARE) (Mateos, 2009).

chegaban a Arxentina desde os campos de concentración⁴¹; responder as cartas de súplica dos refuxiados; enviar e recibir aos refuxiados as fichas propias e as fichas de emigración do SERE; distribuír os cartos recibidos tanto para a manutención, vestido, aloxamento e supervivencia dos refuxiados como para os embarques cara ao exilio en buques fretados polas organizacións de axuda ou en liñas regulares de transatlánticos; acadar visados, pasaportes e documentación administrativa; negociar a cota que correspondería a cada organización política e sindical en cada un dos barcos fretados; superar os vetos, peneiras e filtros de selección profesional e política establecidos polos diversos países favorables á acollida e polas organizacións políticas e sindicais republicanas así como os interrogatorios políticos previos ao embarque⁴²; e afrontar os imprevistos (fuxida dos internados nos campos de concentración, detencións e internamentos polas autoridades francesas, roubo dos fondos, denegación a última hora do embarque, incumprimento das cotas previamente asignadas ás diversas organizacións políticas e sindicais e de axuda etc.)⁴³. Pero esta comisión tamén fixo fronte ás desconfianza, acusacións, críticas e maledicencias dos propios refuxiados⁴⁴ e a confusión xerada inicialmente por

⁴¹ As cartas de súplica, as listas de refuxiados, noticias sobre a situación dos refuxiados en Francia e nos campos de concentración, os actos e iniciativas de recadación de fondos, a xestión do seu envío etc., apareceron publicados regularmente en *Galicia*, o semanario da FSG, desde a publicación o 18 de febreiro de 1939 dunha fotografía do éxodo na fronteira con Francia e a difusión na súas páxinas en marzo dos primeiros chamados de axuda aos refuxiados do Comité Orensano Leal.

⁴² Por exemplo, Fernando Gamboa, membro da legación mexicana en Francia, sometía a interrogatorios políticos aos libertarios candidatos a embarcar no *Méxique*, vid. carta de D. Torres a Juan López Sánchez, Montpellier, 24-VII-1939. Archivo General de la Región de Murcia. JLS, 990/4,8. Elixio Rodríguez tamén sufriu un interrogatorio por parte dun diplomático mexicano antes de embarcar no *Ipanema* a consecuencia do cal lle foi denegado, inicialmente, o embarque (Rodríguez, 2008: 313-314).

⁴³ Elixio Rodríguez evadiuse do campo de concentración sendo acollido por diversos anónimos protectores franceses. Carlos Tomé, axudante en París da comisión galeguista, foi detido polos xendarmes franceses e internado. Xohán Xosé Plá padeceu o roubo de 7.000 francos destinados á súa pasaxe e da súa muller e sufriu unha crise cardíaca, perdendo esta oportunidade e ficando no exilio en Francia polo suposto “veto” do Osorio-Tafall. Ramón de Valenzuela e outros compañeiros non puideron embarcar con destino a México e Elixio Rodríguez atopouse co seu nome borrado da lista de embarque no *Ipanema* tras o interrogatorio mencionado.

⁴⁴ Xohán Xosé Plá amosouse moi adoecido nas súas críticas a RIC, ás SHC e ao SERE na súa correspondencia con Rodolfo Prada (FP-FXC) e co Grupo Galeguista de Bos

iniciativas paralelas de organización da axuda aos refuxiados desde Francia como a promovida por galegos axuntados brevemente en Perpiñán en febreiro e comunicada por Domingo Mateo, director de *Nueva Galicia*, ao Centro Gallego de Bos Aires a comezos de marzo de 1939⁴⁵.

A imposibilidade de asumir a saída cara ao exilio en América da totalidade das persoas refuxiadas en Francia provocou a necesidade de establecer criterios de selección e cotas xa que existían clases e diferenzas entre a vaga de persoas refuxiadas⁴⁶. Estaban as refuxiadas anónimas, sen militancia política ou desempeño militar ou civil salientable; os “notables” que ocupaban cargos de responsabilidade política ou sindical ou destacaran no “batallón de intelectuais” como artistas, escritores ou xornalistas leais á República; os militantes activos das forzas políticas e sindicais republicanas; os soldados e oficiais do Exército derrotado; as persoas con redes familiares na emigración etc. Pero todas compartían unha mesma característica: sentírense ameazadas e con temor pola

Aires (Núñez Seixas, 2016: 105, nota 73). Carmen Muñoz Manzano tamén amosou desconfianza cara a RIC no seu epistolario co seu home Rafael Dieste (2005: 45-46). E Alejandro Viana queixaríase posteriormente con frustración da ingratidade na valoración do seu complicado e complexo traballo no SERE (Mera Covas, 2021: 135 e ss.). Como lle comentou con tristura e carraxe Castelao a Lois Tobío, “todos se están enchendo de merda”. Carta de Castelao a Lois Tobío. Nova York, 8-IV-1939 (Castelao, 2000: 294). Neste “encher de merda” a acusación de ser comunista ou estar influído polos comunistas empregouse contra Castelao, Suárez Picallo, FDG, Ramón de Valenzuela, Osorio-Tafall etc.

⁴⁵ O 6 de marzo, Domingo Mateo enviou unha carta desde París á secretaría xeral do Centro Gallego de Bos Aires anunciando a creación dunha comisión de exiliados galegos en Francia co fin de administrar a axuda e solidariedade de alén mar. A circular, asinada por Domingo Mateo e Suceso González en Perpiñán en febreiro de 1939, apelaba á xenerosidade, axuda e solidariedade dos galegos alén mar ante o seu “estado angustioso”, “forzado extrañamiento”, “estado de dolor”, “vivir como penados” e “tragedia” e demandaban a súa axuda para viaxar a América e acadar a apertura de fronteira. Esta inactiva comisión estivo integrada por Bibiano F. Osorio-Tafall, Enrique Puente, Domingo Mateo, Santiago Álvarez, Enrique Líster, Suceso González, Ramón Martínez López e Lois Tobío. Carta de Domingo Mateo á secretaría xeral do Centro Gallego de Bos Aires, 6-III-1939. FP-FXC. Rodolfo Prada escribiulle a FDG para comunicarlle a confusión que tiña xerado a publicación desta circular en *Galicia*, semanario da FSG (Vid. “Un chamado”, *Galicia*, n. 616, 1-IV-1939) e o feito de que o enderezo de contacto (Rue des Dames, 18) coincidise co de FDG e RIC. Carta de Rodolfo Prada a Florencio Delgado Gurriarán. Bos Aires, 26-IV-1939. FP-FXC

⁴⁶ Para un exemplo da distribución das cotas nos embarques cara a México, vid. Adámez Castro, 2017: 48-49.

propia vida, integridade física e liberdade en caso de caer en mans do exército rebelde e da burocracia franquista do terror e a represión⁴⁷. Desde Arxentina, os galeguistas fixaron uns criterios de selección e preferencia na distribución dos fondos de axuda. Tal e como comunicou Rodolfo Prada en carta confidencial a FDG a finais de marzo, a orde de distribución dos fondos establecía a seguinte prelación: en primeiro lugar, os galegos da Fronte Popular que corresen maior perigo en caso de ser devoltos a España polo goberno francés; en segundo lugar, os artistas e intelectuais; e, en terceiro lugar, outros que, por “razós moi especiais, conviñese pór a salvo”⁴⁸.

De Francia ao exilio en América: os barcos da liberdade

O traballo dos enlaces galeguistas en Francia xunto co financiamento norteamericano e arxentino permitiron a saída cara ao exilio en América de case catrocentos galegos refuxiados en Francia e da práctica totalidade dos militantes do PG⁴⁹. Porén, previamente, deberon asumir con resignación as restricións inmigratorias de destinos preferentes como Arxentina⁵⁰, e lidar con numerosas dificultades, conflitos, sectarismos e atrancos no marco das tensións que fendían a unidade de acción republicana, tal e como se reflectiu no informe presentado por Xosé Castro e Marcos C. Mari, parella de comisionados enviados a Francia entre maio e xullo de 1939 desde Nova York polas SHC e o FPAG⁵¹. Arribaron coa encomenda de financiar a viaxe

⁴⁷ O 14 de febreiro de 1939 publicouse no Boletín Oficial do Estado a Lei, de 9 de febreiro de 1939, de Responsabilidades Políticas.

⁴⁸ Carta de Rodolfo Prada a Florencio Delgado Gurriarán. Bos Aires, 29-III-1939. FP-FXC.

⁴⁹ Outra vía de financiamento das necesidades dos refuxiados e das súas pasaxes consistiu en mobilizar as solidariedades locais e de veciñanza, como a asistencia económica dos emigrantes de Bandeira a Ramón de Valenzuela ou os de Viveiro a Xohán Xosé Pla.

⁵⁰ Ortuño Martínez, 2018.

⁵¹ Por mor do valor das remesas económicas das SHC, e co fin de axilizar as xestións, trasladouse a París desde Nova York unha comisión integrada polo libertario Marcos C. Mari e o socialista coruñés Xosé Castro. Os comisionados portaban unha relación de galegos para a súa liberación e traslado a América. O seu obxectivo era financiar a viaxe de 1.000 refuxiados con independencia da filiación partidista, mais dando preferencia aos familiares dos membros das SHC residentes en EE.UU. Saíron de Nova York o 11 de marzo e Castro regresou o 15 de xullo de 1939, presentando o seu informe ante a Asemblea Xeral das SHC o 28 de agosto de 1939. *La obra de las Sociedades Hispanas Confederadas en torno a los refugiados españoles*, Nova York, Publicaciones S.H.C, 1939. (Copia facilitada pola

de 1.000 persoas recomendadas por estas organizacións aínda que, até agosto de 1939, unicamente lograran embarcar a douscentos refuxiados no *Sinaia*, *Ipanema*, *Méxique* e *Winnipeg*. O 5 de xullo, Castro regresou a Nova York, mentres Mari ficou en París para coordinar a evacuación. RIC estivo en contacto directo con esta comisión durante a súa estadía en Francia, sendo nomeado por Castro como secretario delegado do FPAG⁵², e recoñeceu ter participado nas xestións das pasaxes e embarques nos buques *Sinaia*, *Ipanema* e *Winnipeg* con destino a México e Chile respectivamente, tomando a decisión de ficar en Francia até que o “derradeiro galego” tivese partido voluntariamente ao exilio⁵³.

No verán de 1939, RIC ficou en soidade en París como delegado galeguista⁵⁴. O principal continxente de galeguistas embarcara no *Ipanema* con destino a Veracruz (México)⁵⁵. Aquel buque de transporte de gando, adaptado precariamente para a viaxe de refuxiados, partiu o 12 de xuño de Pauillac –porto fluvial preto de Bordeos– con preto de mil persoas a bordo, entre outros FDG, Elixio Rodríguez, Horacio Casas, Xohán López Durá, Carlos Tomé Alonso, Severino Pellit, Ramón Cabanillas Álvarez, Andrés Valín ou Roxelio Rodríguez de Bretaña⁵⁶.

Brandeis University). Castelao tamén participou nestas xestións escribindo colectivamente a Diego Martínez Barrio, presidente do Comité Nacional de Axuda a España. Carta de Castelao, José Asensio e Ramón Mosteiro a Diego Martínez Barrio. Nova York, s.d., ca. marzo-abril 1939. (Castelao, 2000: 292-294).

⁵² Por este cargo, RIC recibiu unha cativa axuda económica que aliviou parcialmente a súa precaria situación económica. Carta de Ramiro Isla Couto a Rodolfo Prada. París, s.d. (ca. maio de 1939). FP-FXC.

⁵³ Entrevista de Ramiro Isla con Xan Carballa (1986).

⁵⁴ En xuño, a Central Gallega propuxo a Xosé Otero Espasandín, residente en Norwich (Reino Unido), desprazarse a París para colaborar con RIC, posibilidade que non se materializou por carecer de documentación adecuada (Citado en Seixas Seoane, 2020: 1361). Xohán Xosé Plá amosouse moi crítico coa capacidade organizativa e política de RIC e as súas decisións respecto da xestión dos fondos enviados desde Arxentina. Carta de Xohán Xosé Plá a Rodolfo Prada. Melun (Francia), 1-VIII-1939. FP-FXC.

⁵⁵ Segundo testemuño de Ramón Esturao, RIC atopábase en Bordeos acollendo os refuxiados que ían embarcar no *Ipanema* entregándolles os cartos que recibira como axuda do emigrantes españois na Arxentina (Tuñón de Pablos, 2006: 179). Para unha crónica da accidentada viaxe, vid. Rodríguez, 2008: 314-321.

⁵⁶ Consello da Cultura Galega, 2001.

Durante o verán, RIC seguiu traballando arreo na xestión da saída dos refuxiados galegos no buque *Winnipeg* con destino a Chile⁵⁷. Unha vez iniciada a II Guerra Mundial o 1 setembro de 1939, RIC e Chita decidiron marchar tamén cara a México. Como declarou RIC, os galeguistas que quedaron daquela en Francia fixérono por vontade propia e non por falta de oportunidades⁵⁸. Como Ramón de Valenzuela, secretario xeral e de organización do PG, que decidiu continuar a loita clandestina e guerrilleira contra Franco xusto cando estaba a piques de embarcar no *Winnipeg* nos primeiros días de agosto. Antes de partir cara a México, RIC entregou a Valenzuela a documentación do comité galeguista que incluía as fichas dos refuxiados en Francia. Nesta encomenda documental tamén engadiu a orde de queimalas se intuía algún perigo. Antes da súa detención conxunta pola Gestapo e a policía española, Valenzuela deu cumprimento ao mandato incendiario, tal e como recoñeceu na súa biografía⁵⁹. En novembro, Alejandro Viana asumiu a delegación oficial das SHC, que compartía oficinas co SERE (Rue Tronchet, 11) do que fora nomeado director xeral, e comezou a representar á Central Gallega de Ayuda a los Refugiados⁶⁰.

O 19 de outubro de 1939, tras un breve paso por Cuba e República Dominicana, RIC e Chita desembarcaron do buque *Colonial* en Veracruz integrándose na comunidade galeguista e republicana que constituíu a Irmandade Galeguista (1939), publicou a revista *Saudade, verba galega nas Américas* (1942-1953) e tirou do prelo o *Cancioneiro da Loita Galega* (1943). Pero esta xa é outra historia, a de como gañaron a vida e continuaron a loita pola democracia no exilio os irmáns galeguistas como Florencio Delgado Gurriarán e Ramiro Isla Couto que mantiveron viva a súa amizade até o seu común pasamento en 1987.

⁵⁷ No semanario *Galicia* apareceron dúas novas de cartas enviadas por RIC á Central Gallega de Ayuda a los Refugiados. Nas xuntanzas do 26 de xullo de 1939 e 28 de agosto de 1939 léronse as súas cartas e enviouse nesta última unha carta de resposta. *Galicia*, n. 634, 5-VIII-1939 e n. 638, 2-IX-1939.

⁵⁸ Entrevista de Ramiro Isla con Xan Carballa (1986).

⁵⁹ Valenzuela, 1997: 118.

⁶⁰ Mera Covas, 2021: 81.

Bibliografía

- Adámez Castro, Guadalupe (2017): *Gritos de papel. Las cartas de súplica del exilio español (1936-1945)*. Granada: Comares.
- Alonso Ríos, Antón (1996): *O Señor Afranio, ou como me rispei das gadoupas da norte. Memorias dun fuxido*. Vigo: A Nosa Terra.
- Álvarez, Santiago (1988): *Memorias III*. Sada: Edicións do Castro.
- Anónimo (1998): *O que fixeron en Galicia. 1936*. Vigo: A Nosa Terra.
- Barruso Bares, Pedro (2001): *El frente silencioso. La Guerra civil española en el sudoeste de Francia (1936-1940)*. Alegia [Guipúscoa]: Hiria.
- Beramendi, J. G. (2007): *De provincia a nación: Historia do galeguismo político*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Castelao (2000): *Obra. Volume 6. Epistolario*, edición de X. M. Núñez Seixas. Vigo: Galaxia.
- Consello da Cultura Galega (2001): *Repertorio biobibliográfico do exilio galego: Unha primeira achega*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Delgado Gurriarán, Florencio (2003): “Galicia es mi patria y yo sigo siendo ciento por ciento gallego” en Dolores Pla Brugat (coord.), *El aroma del recuerdo*. México: Plaza y Valdés-Instituto Nacional de Antropología e Historia, pp. 57-69.
- Díez y Díez, Antonio (2000): “Hno. Manuel Rodríguez, fundador del Seminario Fontán-Sarmiento”, *Boletín de Estudios del Seminario Fontán Sarmiento*, 21, 19-37.
- Dreyfus-Armand, Geneviève (2000): *El exilio de los republicanos españoles en Francia. De la guerra civil a la muerte de Franco*. Barcelona: Crítica.
- García Gerpe, Manuel (2020): *Aramados. Os meu nove meses polos campos de concentración de Francia*. Santiago de Compostela: Alvarellos.
- Gómez Rivas, Isabel (2006): “O exilio galego en Europa: a delegación do Consello de Galiza en París” en Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila (eds.), *O exilio galego de 1936: política, sociedade, itinerarios*. Sada: Edicións do Castro, pp. 289-321.
- Gurriarán, Ricardo (1999): *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta valdeorrés, republicano e galeguista*. Sada: Edicións do Castro.
- _____ (2009): *Obella Vidal. Investigador, empresario e galeguista*. Vigo: Foro Peinador-Pío García Edicións.

- Isla Couto, Xaime (2105): “O meu irmán Ramiro” en Xosé L. Pastoriza Rozas (ed.), *Xaime Isla Couto. Raz e utopía de Galicia*. Vigo: Fundación Isla Couto-Galaxia, pp. 117-120.
- Mateos, Abdón (2009): *La batalla de México. Final de la Guerra Civil y la ayuda a los refugiados, 1939-1945*. Madrid: Alianza.
- Mera Covas, Roberto (2021): *Alejandro Viana. Un galego á fronte do rescate dos refuxiados republicanos*. Vigo: Belagua.
- Mirón González, Rubén (2019): *Asistencia y condiciones sociosanitarias de los exiliados españoles en el sur de Francia (1936-1945)*. Madrid: Ministerio de Sanidad, Consumo y Bienestar Social.
- Muñoz Manzano, Carmen (2005): *Epistolario*. Sada: Ediciós do Castro.
- Núñez Seixas, Xosé M. (2006): “Itinerarios do desterro: sobre a especificidade do exilio galego de 1936” en Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila (eds.), *O exilio galego de 1936: política, sociedade, itinerarios*. Sada: Ediciós do Castro, pp. 11-51.
- _____ (2016): *O soño da Galiza ideal. Estudos sobre exiliados e emigrantes galegos*. Vigo: Galaxia.
- Ortuño Martínez, Bárbara (2018): *Hacia el hondo bajo fondo... Inmigrantes y exiliados en Buenos Aires tras la Guerra Civil española*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Pastoriza Rozas, Xosé L. (2017): “Ramiro Isla Couto: pioneiro do nacionalismo alén mar” en Justo Beramendi et al. (eds), *Repensar Galicia. As Irmandades da Fala*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia-Museo do Pobo Galego, pp. 309-324.
- Pérez Rey, Nancy (2006): “Panorama do exilio galego republicano en Nova York” en Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila (eds.), *O exilio galego de 1936: política, sociedade, itinerarios*. Sada: Ediciós do Castro, pp. 189-198.
- Rey García, Marta (1997): *Stars for Spain. La Guerra Civil española en los Estados Unidos*. Sada: Ediciós do Castro.
- Rodríguez, Elixio (2008): *Matádeo mañá. Memorias dun aviador galeguista republicano entre a guerra e o exilio*. Vigo: Xerais.
- Rodríguez Salinas, Santiago (2021): *Illote P, Barraca 16*. Vigo: Galaxia.
- Rodríguez Velasco, Hernán (2012): *Una derrota prevista. El espionaje militar republicano en la Guerra Civil española (1936-1939)*. Granada: Comares.

- Samuelle Lamela, Cristina (1993): *Conversas con Manuel Meilán*. Vigo: Xerais.
- Seixas Seoane, Miguel Anxo (2020): *Castelao. Construtor da nación. Tomo II (1931-1939)*. Vigo: Galaxia.
- Soldevilla Oria, Consuelo (2001): *El exilio español (1808-1975)*. Madrid: Arco Libros.
- Soto, Luís (1983): *Castelao, a U.P.G. e outras memorias*. Vigo: Xerais.
- Torre Enciso, Cipriano e D. Muro Zegri (1939): *La marcha sobre Barcelona*. Madrid: Editora Nacional.
- Tuñón de Pablos, Enriqueta (2006): “El exilio gallego de 1939 en México” en Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila (eds.), *O exilio galego de 1936: política, sociedade, itinerarios*. Sada: Edicións do Castro, pp. 175-188.
- Valenzuela, Ramón de (1997): *Era tempo de apandar*. Vigo: A Nosa Terra.